

ביקורת ספרים

יהושע שורץ

אילת מזר, **המדריך השלם לחפירות הר-הבית**, הוצאת שהם - מחקר אקדמי ופרסום, ירושלים 2000, 104 + ט"ו עמודים.

במשך עשר שנים רצופות, החל משנת 1968, נערכו חפירות ארכאולוגיות למרגלות חומות הר הבית, בניהולו של פרופ' בנימין מזר ז"ל, מטעם המכון לארכאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים. אין ספק שחפירות אלה נמנות עם החפירות החשובות ביותר שהתנהלו אי פעם בארץ. אמנם, פרופ' מזר לא הספיק להגיש דו"ח מדעי על חפירותיו, אבל הוא זיכה את קהילת החוקרים והמתעניינים בירושלים בכמה מחקרים חשובים.¹ במשך השנים חזרו לחפור בחלק מהשטחים ונתפרסמו מחקרים נוספים.² כיום עומדת ד"ר אילת מזר, נכדתו של פרופ' בנימין מזר ז"ל, בראש פרויקט הפרסום המדעי הכולל של ממצאי החפירות של סבה. הדו"חות הארכאולוגיים שיתפרסמו יהיו מיועדים מטבעם לקהל החוקרים. המדריך שלפנינו מיועד לכל מי שירושלים קרובה ללבו ובמיוחד למי שיבקר באתר חפירות הר הבית. כותב שורות אלה ממליץ למבקר שיחזיק בידו ספר זה.

המדריך השלם לחפירות הר-הבית מצטרף לשורה של מדריכים נוספים העוסקים בירושלים ובחפירות הר הבית. לכל מדריך שיטה משלו. למשל, במדריך **ירושלים וכל**

1. נביא מספר דוגמות. ראה: ב' מזר, 'חפירות ארכאולוגיות בירושלים העתיקה - סקירה ראשונה על חפירות תשכ"ח', **ארץ-ישראל** ט (ספר אולברייט), ירושלים תשכ"ט, עמ' 161-174; הנ"ל, 'החפירות הארכאולוגיות ליד הר הבית - סקירה שנייה, עונות תשכ"ט-תש"ל', **ארץ-ישראל** י (ספר שזר), ירושלים תשל"א, עמ' 1-34; הנ"ל, 'החפירות ליד הר-הבית', **קדמוניות** 19-20, 1972, עמ' 74-90. והשווה גם: מ' בן-דב, **חפירות הר הבית בצל הכתלים ולאור התגליות**, ירושלים 1982.

2. ראה: א' מזר, 'החפירות בעופל - הרובע המלכותי של ירושלים בימי הבית הראשון', **קדמוניות** 101-102, 1993, עמ' 25-32. חפירות אלה נערכו מטעם המכון לארכאולוגיה של האוניברסיטה העברית בניהולה של ד"ר אילת מזר. גם פרופ' בנימין מזר השתתף בחפירות אלה. ראה גם: E. Mazar and B. Mazar, *Excavations in the South of the Temple Mount*: 1989, *The Ophel of Biblical Jerusalem, Qedem* 29, 1989. בשנים האחרונות ביצעה רשות העתיקות חפירות השלמה לקראת פתיחת האתר לביקורי קהל. ראה: ר' רייך וי' ביליג, 'חפירות ליד הר הבית ו"קשת רובינסון" בשנים 1994-1996', **קדמוניות** 117, 1999, עמ' 33-40. ביחס לתקופת הבית השני, ראה גם את דברי הסיכום של ה' גבע, 'חידושים במחקר ירושלים בשנות ה-90', **קדמוניות** 122, 2001, עמ' 74-77.

נתיבותיה,³ יש הדגשה, בנוסף למסלולים הקלסיים, על ירושלים במאות התשע עשרה והעשרים. 23 מתוך 37 הסיורים בספר מוקדשים לתקופות אלה. הסיור של נאוה פניץ-כהן ב"חפירות הכותל ומנהרות הכותל", כלול במדור הבית השני (עמ' 36-45). מובן מאליו שהסיור המצוין, אבל הקצר, אינו יכול להתחרות עם **המדריך השלם** המוקדש כולו לחפירות הר הבית. המצב טוב יותר בספר **ירושלים: מדריך לגן הארכאולוגי**,⁴ היות שספר זה עוסק רק באתרים הנמצאים בתחומו של פרויקט התיירות "עמק המלך", ומשום כך מוקדש סיור ארוך ומפורט ל"כותלי הר הבית וסביבותיהם" (עמ' 4-39). ניתן בהחלט לסייר באתר חפירות הכותל בעזרת שני המדריכים הנזכרים לעיל, אבל המדריך הידידותי ביותר הוא ספרה של אילת מזר.

המדריך שלפנינו מפורט ומקיף ביותר לגבי השרידים והממצאים של אזור הר הבית. המדריך מלווה ברישומים רבים ובתמונות רבות. חלק גדול מהצילומים ומהסרטוטים נעשו על ידי המשלחת המקורית של פרופ' בנימין מזר, אם כי יש גם חומר מעודכן. החלוקה, בדומה ל**ירושלים וכל נתיבותיה**, היא לפי תקופות, כשלכל תקופה צבע משלה, עובדה העוזרת למטייל להתמצא בנתונים. ד"ר א' מזר מתחילה את התיאור בממצא של הבית הראשון ומסיימת בתקופה העותמאנית. בין שני קצוות אלה היא עוסקת בתקופות הפרסית, ההלניסטית, החשמונאית, ההרודיאנית, הרומית, הביזנטית, הפרה-אומאית, האומאית, העבאסית, הצלבנית, האיובית והממלוכית. לכל פרק מבוא היסטורי קצר ולאחר מכן מציגה המחברת את הממצאים. בסופו של הספר יש "תוכנית התמצאות למטייל באתר החפירות" המבוססת על הצבע ועל סדר הצגת הממצאים לדורותיהם. בתחילת המדריך דיון קצר על רקע היסטורי כללי, ובסופו לוח תאריכים, המלצה למסלול קצר, ביבליוגרפיה ושלוש מפות מתקפלות. הראשונה - שחזור הר הבית וסביבתו בתקופת הבית השני, השנייה - שחזור קריית השלטון האומאית, והאחרונה - תכנית ההתמצאות שהוזכרה לעיל.

אין לצפות ממדריך להתייחס לכל סוגיות המחקר ולוויכוחים הקשורים לחלק בלתי מבוטל של הממצאים. על המדריך להיות כתוב בצורה ברורה ופשוטה. המטייל מעוניין במסלול ברור, ואין רצונו ללכת לאיבוד בין פלפולי הדעות השונות של החוקרים. מציאות זו כופה על המחברת להכריע בין דעות שונות של חוקרים, כשהיא כמובן נציגה חשובה של קהילה זו, או להציג רק דעה אחת מבין דעות רבות בסוגיה מסוימת. מובן מאליו שהיא תעדיף לא פעם את דעתו של פרופ' בנימין מזר או את דעתה. גישה זו לגיטימית, אם כי אין להגזים בה. אף על פי כן, נעיר כאן כמה דברים שיהיו לתועלת למבקרים ולקוראים. חשוב לזכור גם שרבות מדעותיה של

3. א' מירון (עורך), **ירושלים וכל נתיבותיה: לסייר עם יד יצחק בן-צבי**, ירושלים תשנ"ז.

4. ר' רייך ואחרים, **ירושלים: מדריך לגן הארכאולוגי**, ירושלים תשנ"ח.

המחברת, הרשומות במדריך בצורה פשוטה וקצרה, נזכרו מלכתחילה בבמות מדעיות ובצורה מעמיקה ומפורטת. נתייחס כאן למדריך השלם, אבל נצביע על המחקרים הרלוונטיים במידת הצורך.

הממצא הראשון המוצג בפרק על הבית הראשון הוא "שער-המים" (עמ' 6-8). המחברת מקשרת שער זה לשער המים הנזכר בנחמיה ג', כו. שרידי השער והמבנים הסמוכים, לדעת המחברת וסבה, הם חלק ממכלול בית שער אופייני לשערי עיר בתקופת המקרא. על סמך ממצאים שנתגלו מתחת לרצפות בית השער אפשר לתארך את ראשית המכלול למאה העשירית לפנה"ס ולשייכו לחומת ירושלים שנבנתה בימיו של שלמה. דבריה בהמשך על "המגדל היוצא" (עמ' 8-9), "הבניין הממלכתי" ו"חומת העופל המערבית" מבוססים על גישה זו.⁵ אבל כבר הלל גבע הטיל ספק אם מדובר בשער (בין אם מדובר בשער עיר ובין אם מדובר בשער פנימי),⁶ וקיים ויכוח ער בין החוקרים לגבי פרשנות המבנים האחרים שנזכרו בהקשר זה.⁷

הפרק הבא פותח בדיון על "שולי החקרה הסלבקית" (עמ' 14-15). ספק אם יש מבנה אחר בירושלים של תקופת הבית השני שזיהוי מקומו כה שנוי במחלוקת בין החוקרים. המחברת מזהה שרידים של מבנה קדם-הרודיאני למרגלות השער המשולש כשרידי החקרה הסלבקית,⁸ ובהמשך היא מצביעה על שטח סמוך לזה, מצפון לשטח שבין השער המשולש ובין השער הכפול ומעל לבור מספר 11. כותב שורות אלה מסכים עם דעתם של המחברת ושל סבה ואף הרחיב על כך, אבל בסוגיה כה מורכבת, היה מקום להזכיר חלק מהדעות האחרות ולא רק לרמוז לקיומן.⁹ בסופו של דבר, ידוע רק מעט על התקופה ההלניסטית ועל התקופה החשמונאית באזור הר הבית וכך אין לנו מושג, למשל, למה שימש המבנה הגדול כ-50 מטר מדרום לשער הכפול שהמחברת מגדירה כ"בניין חשמונאי גדול".¹⁰

5. ראה: א' מזר וב' מזר (לעיל, הערה 2).

6. ה' גבע, 'סיכום עשרים וחמש שנים של מחקר ארכיאולוגי מחדש בירושלים - הישגים והערכות', **קדמוניות** 101-102, 1993, עמ' 5.

7. לסיכום ראה: ר' רייך, 'הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופת הבית הראשון', בתוך: ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), **ספר ירושלים: תקופת המקרא**, ירושלים תש"ס, עמ' 98-100.

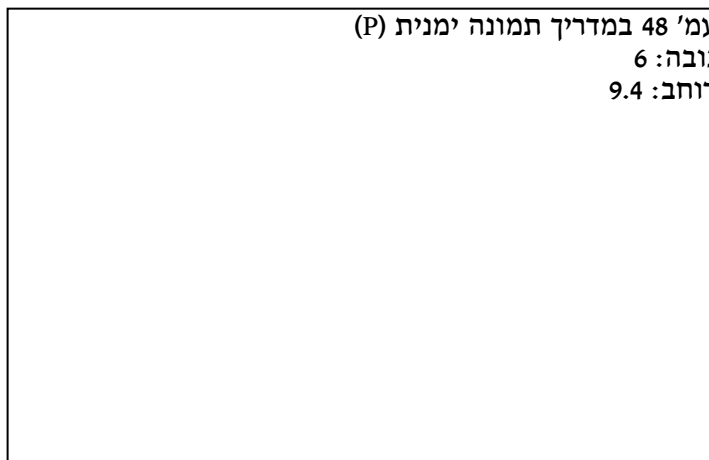
8. והשווה מ' בן-דב, 'החקרה הסלבקית - מדרום להר הבית', **קתדרה** 18, תשמ"א, עמ' 22-35.

9. ראה: י' שוורץ, 'באר הקר, בור חקר והחקרה הסלבקית', **קתדרה** 37, תשמ"ו, עמ' 16-3. וראה שם ביבליוגרפיה רלוונטית.

10. ראה: מ' בן-דב (לעיל, הערה 8). לדעת בן-דב זה אולי חלק מחקרה גדולת ממדים שכללה גם את השרידים למרגלות השער המשולש.

עיון ב'תכנית ההתמצאות' מראה ששרידים מעטים באופן יחסי נשארו מתקופת הבית הראשון ומהתקופה ההלניסטית. רוב הממצא הוא מהתקופה ההרודיאנית, עובדה שלא מפתיעה לאור הידוע על מפעלי הבנייה של הורדוס הבנאי הגדול.¹¹ א' מזר חוזרת על התיאור המקובל של הסטיו המלכותי כפי שמופיע אצל יוסף בן מתתיהו.¹² אבל לאור ההצעה בזמן האחרון שהשימוש במידת ה"רגל" (podes) בתיאור זה הוא טעות סופרים או מעתיקים ושיש לגרוס במקום זה ובמקור אצל יוסיפוס "אמה" (pexus) יש צורך בשחזור שונה של מבנה הסטיו.¹³

א' מזר נשארת נאמנה להצעה שהעלה סבה לגבי בניין הרודיאני גדול שנמצא למרגלות הכותל הדרומי וממזרח לשער המשולש (ראה איור מספר 1), שזהו מקום

איור מספר 1:
הבניין ההרודיאני
שממזרח לשער
המשולש (מתוך):
המדריך השלם,
עמ' 48 - באדיבות
א' מזר, פרויקט
פרסום חפירות
הר הבית).

11. לסיכום הדברים ראה למשל: ר' רייך, 'הישגי הארכיאולוגיה בדור האחרון במחקר התקופה ההלניסטית עד הביזנטית', **קתדרה** 100, תשס"א, עמ' 183-198 והביבליוגרפיה שם.

12. **קדמוניות היהודים** ט"ו, י"א, ה (416-411).

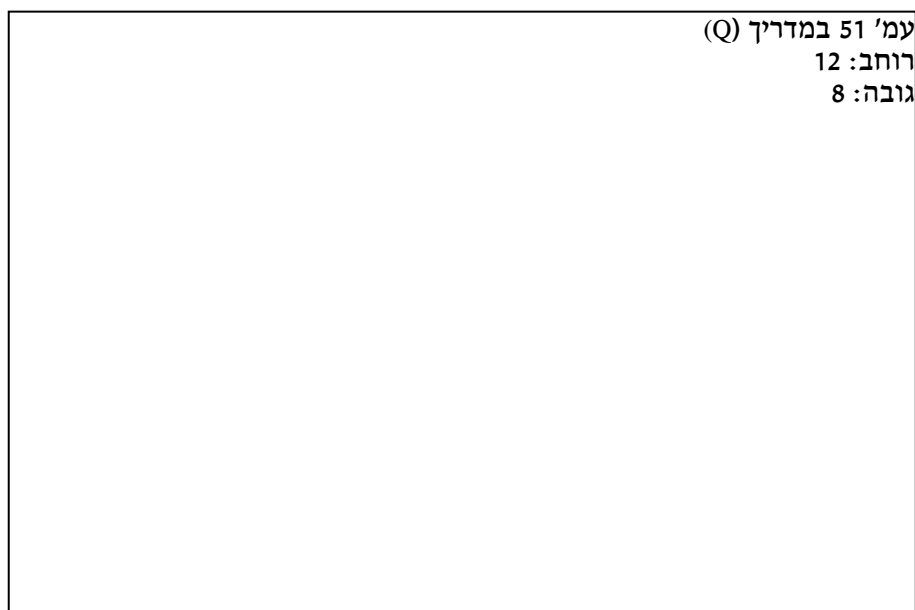
13. ראה: י' פלג וא' ברוך, 'מידות הסטיו המלכותי בהר-הבית על פי תיאורו של יוסף בן מתתיהו', בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), **חידושים בחקר ירושלים**, דברי הכנס השביעי, רמת גן תשס"ב, עמ' 151-157. א' מזר גם מקשרת את גירוש המוכרים והקונים והפיכת השולחנות של השולחנים ומושבנות מוכרי היונים אל הסטיו המלכותי (עמ' 27, על פי מתי כ"א, 12-14). נראה לי שפעילויות כלכליות אלה לא התאימו למקום מפואר כמו הסטיו המלכותי. לאור החפירות של רייך וביליג (ראה לעיל, הערה 2), ולאור תיאורן של החנויות ברחוב מול הכותל המערבי (וגם דבריה של א' מזר בעצמה בעמודים 29-33), יש אולי לשייך מסורת זו לאותו אזור. וראה גם מרקוס יא, 15-16. אמנם הטקסט בשתי הבשורות מתייחס לכאורה ל"מקדש", אבל ביוונית מופיע to hieron, כשהכוונה בדרך כלל היא לחצר החיצונה או לעזרות החיצונית, ואין סיבה לחשוב שהברית החדשה, שלא תמיד דייקה בשימוש במונחים גאוגרפיים, אינה יכולה לכלול במסגרת מונח זה גם את אזור החפירות של רייך וביליג. והשווה גם יוחנן ב', 14-16. על כל אלה ראה כעת: A.Y. Collins, 'Jesus and the

Jerusalem Temple', *Ingeborg Rennert Guest Lecture Series 5*, 1999

ביקורת ספרים

מושבו של בית הדין ה"ישוב על פתח הר הבית" (סנהדרין פ"א מ"ב). א' מזר מצביעה על שני שברים של כתובות שנתגלו שם, שעל פי סבה יש לצרפם ולקרוא בשורה העליונה "(ה)זקנים", כשהכוונה לזקני הסנהדרין (עמ' 48). ראוי שהמטייל ידע שהדברים אינם חד-משמעיים. ראשית כול, חלק מהמקורות המקבילים למשנה סנהדרין מתייחסים לבית דין בהר הבית, ולא ב"פתח" הר הבית,¹⁴ ושנית, אין ביטחון ששחזור הכתובת היא כפי שהוצע במדריך.¹⁵

נציין עוד שמקווה הטהרה הגדול מאוד (עמ' 51), יוצא הדופן בתכניו הרבועה (ראה איור מספר 2), שא' מזר טוענת ש"נועד לשמש מספר רב של אנשים בו-זמנית",

איור מספר 2: מקווה הטהרה הגדול שנתגלה בסמוך לכביש העופל (צילום: א' מזר; מתוך: **המדריך השלם**, עמ' 51 - באדיבות פרויקט פרסום חפירות הר הבית).

14. על מכלול המקורות המתייחסים למקומם, למהותם ולתפקידם של בתי הדין באזור הר הבית ראה: ח' אלבק, **ששה סדרי משנה: סדר נזיקין**, ירושלים-תל אביב תשי"ט, עמ' 459-458 (= "השלמות ותוספות, מסכת סנהדרין").

15. ראה: מ' בן-דב, 'כתובות עבריות חקוקות באבן מהר-הבית וסביבתו', **קתדרה** 40, תשמ"ו, עמ' 9-10 (= ד. כתובת 'כלא'). אבל השווה שם, עמ' 10-11 (= ה. כתובת 'דין'). בכתובת חקוקה על שבר לוח שנמצא ב-1980 בחפירת בניין ציבורי מימי הבית השני, במרחק 100 מטרים מדרום לשער המשולש, הופיעה בשורה התחתונה המילה 'דין'. בן-דב משער ש"הופעת המלה 'דין' מביאה להנחה, שייתכן כי לפנינו כתובת-ראווה העוסקת באחד מבת-הדין שהיו בהר הבית ועל פתחיו".

צורך ברור בתקופות של עלייה לרגל, שימש לפי חוקרים אחרים, ל"הטבלת חפצים גדולים, שקשה היה להורידם למקווה טהרה רגיל"¹⁶.

פה ושם ניתן להזכיר עניינים נוספים הקשורים לאזור הסיור ושנתגלו לאחר חפירות פרופ' ב' מזר. כך בעת פירוק מספר קירות של הארמון האומאי IV, בסמוך לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית, נתגלתה קבוצת אבנים יוצאת דופן. החופרים, ר' רייך וי' ביליג, סברו כי נעשה באבנים שימוש חוזר כחלק מתעלת השטיפה של בית כיסא ציבורי מהתקופה הרומית המאוחרת או מהתקופה הביזנטית, אך בשימוש המקורי טענו החוקרים שהיו מושבי תאטרון. המקורות מספרים על שני תאטרונים בירושלים, אחד שהקים הורדוס ושני שנבנה בירושלים הרומית ב'איליה קפטולינה'. אין החופרים יודעים לאיזה תאטרון לשייך את המושבים, אבל לדעתם התאטרון שאליו שייכים המושבים היה ממוקם לא רחוק מהמקום שנתגלו, זאת אומרת לא רחוק מהמסלולים המתוארים במדריך¹⁷.

הפרקים הבאים, העוסקים מהתקופה הרומית עד לתקופה העותמאנית, הם חשובים מאוד, במיוחד מפני שהם פחות מוכרים למטיילים. הבנה בסיסית של תולדות העיר דורשת הכרת שרידי ירושלים הלא יהודית ולכן חשוב לשלב בסיור גם את הממצא ממחנה הלגיון הרומי, מהשכונות הביזנטיות, מארמונות האומאיים ועוד. על אף החשיבות של השרידים הלא יהודיים מתקופות אלה, נתייחס בקיצור דווקא לדוגמות של שרידים יהודיים מאותן התקופות המאוחרות, שחשיבותם גדולה לאור הטענות שבחלק מתקופות אלה לא ישבו יהודים בירושלים¹⁸.

באחת מאבני הכותל חקוקה כתובת עברית המבוססת על ישעיהו ס"ו, יד: "וראיתם ושש לבכם ועצמותם כדשא". המחברת מפנה לדעתו של סבה שכתובת זו מביעה את רחשי לבם של יהודים שבאו לירושלים בזמנו של הקיסר יוליאנוס הכופר שהתיר ליהודים להקים את הריסות בית המקדש (עמ' 65-66). כותב שורות אלה

16. ראה: ר' רייך ואחרים (לעיל, הערה 4), עמ' 35.

17. פרסום ראשון לשרידים אלו, ומקורות לאזכור התאטרון, ראה ר' רייך וי' ביליג, 'מושבי-תיאטרון מחפירות ליד הר הבית', בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), **חידושים בחקר ירושלים**, דברי הכנס החמישי, רמת גן תש"ס, עמ' 37-41. וראה כעת: הנ"ל, 'קבוצת מושבי תאטרון מירושלים', **קדמוניות** 122, 2001, עמ' 93-95. המחברים מציינים שתי דסקיות עצם שנתגלו על ידי משלחת החפירות של אביגד בעיר העליונה. אביגד הגדרין בהיסוס כ"כרטיסי תאטרון" (עמ' 95). כותב שורות אלה רוצה לחזק את דברי ההיסוס של אביגד וכבר הציע את האפשרות שדסקיות אלה הן gaming pieces השייכים למשחקי טבלה (board games) עתיקים. ראה: J. Schwartz, 'Gambling in Ancient Jewish Society and in the Graeco-Roman World', in: M. Goodman (ed.), *Jews in a Graeco-Roman World*, Oxford 1998, pp. 158-162.

18. על התקופה הרומית-ביזנטית ראה למשל: י' שוורץ, **היישוב היהודי ביהודה מלאחר מלחמת בר-כוכבא ועד לכיבוש הערבי**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 183-191.

מסכים עם דעה זו,¹⁹ אבל הועלו הצעות שהכתובת קשורה לאירועים היסטוריים אחרים שהתרחשו בין המאות הרביעית והעשירית, שאולי גם הם גרמו להתרגשות בקרב היהודים.²⁰ י' צפיר, במאמר מסכם על הארכאולוגיה בירושלים בתקופה הביזנטית, מזכיר את הכתובת בהקשר של עלייה לרגל יהודית לירושלים במאה ה' ומציין גם לדעתם של החופרים שאולי יש לקשר את הכתובת לתקופת יוליאנוס.²¹ ושוב, יש לשאוף להביא בפני המטייל לפחות קצת מן הדעות האחרות, במיוחד בנושא כל כך חשוב כמו כתובת זו.²²

חשיבות מיוחדת יש לשרידים היהודיים מהתקופה הפרה-אומאית (631-638). א' מזר מתארת בית חצר דו-קומתי (ראה איור מספר 3) שלדעתה היה בית כנסת בשכונת היהודים (עמ' 80-82).²³ בקיר הדרומי של החדר בקומה השנייה מצוירת על הקיר בצבע אדום מנורת שבעת הקנים (ראה איור מספר 4). גם על כמה ממשקופי הבניין נתגלו מנורות. באחד מאלה היה חקוק גם צלב, אבל סביר, כפי שסברה א'

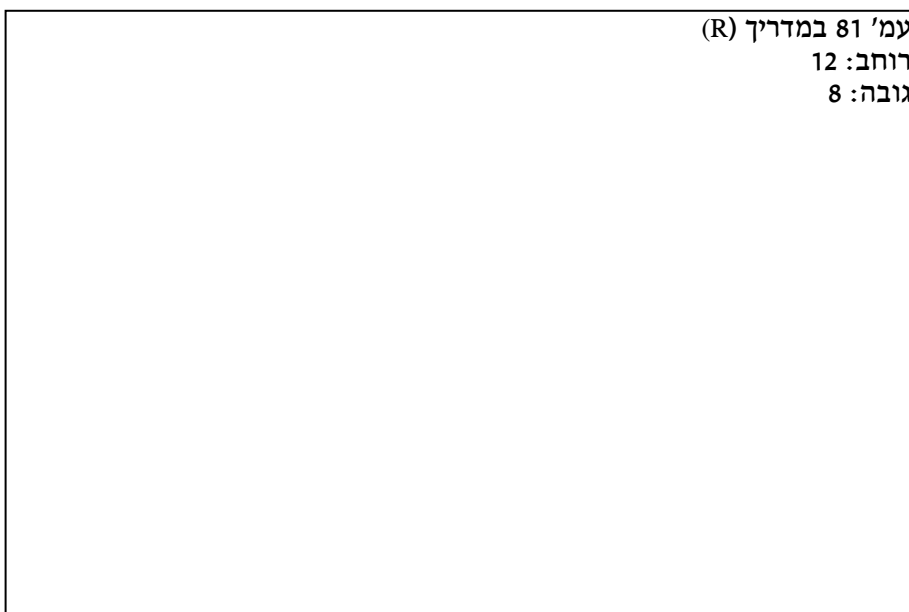
19. ראה שם, עמ' 188.

20. ראה: מ' בן-דב (לעיל, הערה 15), עמ' 16-19 (= יא. כתובת 'וראיתם ושש לבכם'); הנ"ל (לעיל, הערה 1), עמ' 220-221.

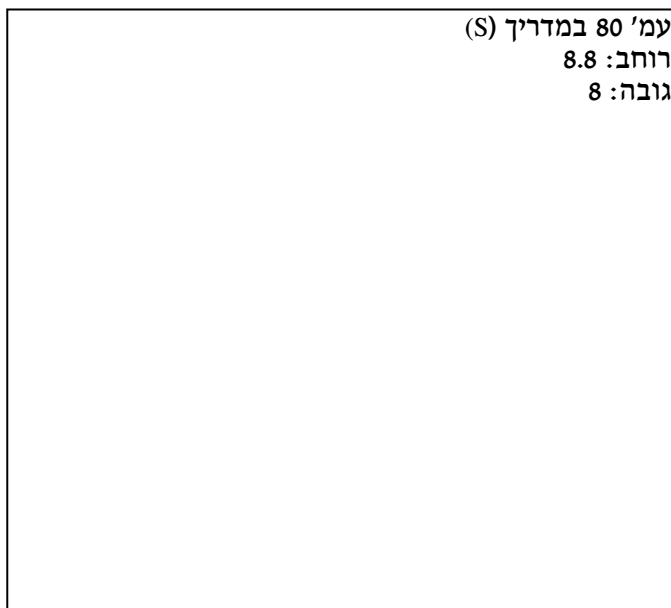
21. ראה: י' צפיר, 'הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופה הביזנטית', בתוך: י' צפיר וש' ספראי (עורכים), **ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזנטית 638-70**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 323-324. צפיר מציין גם את ב' מזר ואת מ' בן-דב, מבלי להזכיר לקורא שבן-דב העלה הצעות נוספות. בהקשר של יישוב יהודי בירושלים באותו זמן יש להזכיר את הנר שעליו תבליט מנורה מן המאה ה' שנתגלה בחפירות בנימין מזר בסמוך לכותל המערבי. ראה: א' מזר, **המדריך השלם**, עמ' 65; י' צפיר, שם, עמ' 323, איור 26.

22. לדעת אילת מזר, על שרידי בית הדין שהזכרנו למעלה, במרחק מטרים ספורים מהשער המשולש, נבנה מנזר הנזכר אצל הצליין הנוצרי תיאודוסיוס, מראשית המאה השישית, כמנזר סגור של טהורות (תיאודוסיוס, על מקומה של ארץ הקודש, 11, בתוך: א' לימור, **מסעות ארץ הקודש: עולי רגל נוצריים בשלהי העת העתיקה**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 185). ראה **במדריך השלם**, עמ' 69-71. א' מזר פרסמה גם נוסח מורחב יותר של דברים אלה כספר הדרכה בעברית ובאנגלית. ראה: א' מזר, **מנזר הבתולות: התקופה הביזנטית, חפירות הר-הבית בירושלים**, ירושלים 1998; E. Mazar, *The Monastery of the Virgins: Byzantine*; 1999 *Period, Temple Mount Excavations in Jerusalem, Jerusalem*. אין הסכמה כללית בנידון. ראה: י' צפיר (לעיל, הערה 21), עמ' 327, הערה 159. צפיר מציע לחפש את המנזר בחללים של אורוות שלמה.

23. לתיאור מפורט יותר של המבנה והממצא ראה: א' מזר וא' פלג, "בית המנורות" בחפירות הר הבית - בית הכנסת הקדום ביותר שנתגלה עד כה בירושלים, **קתדרה** 94, תש"ס, עמ' 55-74. לדיון על שכונת היהודים באותו אזור לאור המקורות ראה שם במיוחד עמ' 74-73 והביבליוגרפיה הרשומה שם.

איור מספר 3: שרידי בית הכנסת שנבלעו ביסודות בניין אומאי (צילום: א' מזר; מתוך: המדריך השלם, עמ' 81 - באדיבות פרויקט פרסום חפירות הר הבית).

איור מספר 4: מנורת שבעת הקנים המצוירת על הקיר הדרומי של בית הכנסת (מתוך: המדריך השלם, עמ' 80 - באדיבות א' מזר, פרויקט פרסום חפירות הר הבית).

מזר, שהצלב כוסה בטיח בזמן שהמבנה המקורי מהתקופה הביזנטית הפך בתקופה המוסלמית לבית כנסת. א' מזר גם הצביעה על שקע מזוזה בפתח הכניסה לאחד החדרים. לבסוף נעיר שא' מזר מציינת אחת מהכתובות העבריות שנתגלו בכותל הדרומי בסמוך לשער המשולש כמיוחסת למאה השמינית ואילך, ובהקשר של מגבלות דתיות שהחלו המוסלמים,²⁴ ובניגוד לדעה שכתובות אלה מתייחסות לסוף התקופה הביזנטית ומעידות על עלייה לרגל אז.²⁵ תהיה אשר תהיה תקופת הכתובות, חשוב שהמטייל ההולך מאזור השער הכפול ועד לאזור השער המשולש ישים לב לכתובות עבריות אלה החקוקות על אבני הכותל.

אפשר להמשיך להעיר לגבי אתרים נוספים שנזכרו במדריך השלם ולגבי הערותיה של אילת מזר, אבל נסתפק בדברים קצרים אלה. אין בהשגותינו לגבי חלק מהתיאורים לפגוע בחשיבותו או להמעיט בתרומתו החשובה של מדריך זה לכל המטייל במקום או לכל מי שמתעניין בתולדות אזור הר הבית או ירושלים לדורותיה. זהו ספר חובה לכולם. אנו תקווה שנזכה בקרוב לראות את הפרסום של הדו"חות המדעיים של סבה, פרופ' בנימין מזר. דו"חות אלה יצטרפו למדריך השלם ולפרסומים האחרים של ד"ר אילת מזר ופרופ' בנימין מזר ז"ל בהארת אחד מהאתרים החשובים ביותר לתולדות עם ישראל בכל הדורות.

24. והשווה מ' בן-דב (לעיל, הערה 15), עמ' 19 ואילך.

25. ראה: ש' ספראי, 'היהודים מימי קונסטנטינוס ועד הכיבוש המוסלמי', בתוך: י' צפריר וש' ספראי (עורכים), ספר ירושלים (לעיל, הערה 21), עמ' 258-259.